

В. В. Луць,
доктор юридичних наук,
професор

ДОГОВІРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню розвитку інституту договору та тенденціям розвитку цивільного і зокрема договірного законодавства України. У ній проаналізовані положення Цивільного та Господарського кодексів та інших актів законодавства України у регулюванні договірних відносин.

Ключові слова: договір, договірне право, договірні відносини, тенденція розвитку, кодифікація, адаптація.

Сучасний стан договірного права України характеризується розбіжністю та суперечливістю, які існують у положеннях Цивільного та Господарського кодексів та інших актів законодавства у регулюванні договірних відносин, що, в свою чергу, негативно відображаються на практиці його застосування. У зв'язку з цим у процесі розвитку договірного права України зростає значення різних за характером і періодом суцільних тенденцій.

Окремі проблеми розвитку договірного законодавства України досліджували такі вчені як О. А. Беяневич, В. С. Мілан, А. В. Луць, Д. Г. Павленко, О. К. Вишняков та ін.

Мета написання цієї статті – на основі аналізу положень цивільного та господарського законодавства України у регулюванні договірних відносин охарактеризувати сучасний стан та основні тенденції розвитку договірного права України.

Сучасний стан договірного права характеризується передусім визначною роллю Конституції України 1996 року [1], в якій закріплено принцип верховенства права, цивільно-правові засади регулювання відносин власності, свободу підприємницької діяльності. Як зазначено у ч. 1 ст. 4 Цивільного кодексу України 2003 року, Конституція України становить основу цивільного законодавства України.

Третя (після 1922 і 1963 років) кодифікація цивільного законодавства в Україні завершилась прийняттям Верховною Радою 16 січня 2003 р. нового Цивільного кодексу України [2].

До здобутків цього кодексу слід віднести передусім те, що в ньому, на відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р., із загальних положень про зобов'язання (Книга п'ята) виділені загальні положення про договори (поняття і види договору, свобода та обов'язковість договору,

положення про публічний, попередній договори, договори приєднання і на користь третьої особи, про форму, порядок укладання, зміни та розірвання договору тощо). Положення про окремі види договірних зобов'язань зазначені в підрозділі 1 розділу III Книги п'ятої ЦК (статті 655 – 1143).

Безумовно, договірних відносин стосуються й ті положення ЦК, які визначають зміст та обсяг цивільної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та інших учасників цивільного обороту, норми про правочини, право власності, представництво, позовну давність тощо. Крім того, більшість загальних положень про зобов'язання і зокрема про способи їх забезпечення (неустойку, заставу, поруку, гарантію, завдаток, притримання) ґрунтуються на конструкції договору. Договори, зокрема ліцензійний і комерційної концесії, виступають як правові форми реалізації права інтелектуальної власності (глави 75 і 76 ЦК). Спадковий договір дістав своє закріплення у главі 90 Книги шостої ЦК «Спадкове право».

Норми про цивільно-правові договори містяться в Сімейному, Земельному кодексах, численних законах, прийнятих Верховною Радою, указах Президента, поставах Кабінету Міністрів, актах інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, у статутах господарських товариств тощо.

Паралельною до Цивільного кодексу виявилась кодифікація договірного права в рамках Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року [3] (надалі – ГК). Зокрема, в розділі IV цього кодексу зазначені деякі загальні положення про господарські зобов'язання (глава 19) і господарські договори (глава 20), в яких визначені поняття, підстави виникнення і види господарських зобов'язань (майново-госпо-

дарські та організаційно-господарські), істотні умови та порядок укладення, зміни і розірвання господарського договору, вимоги щодо виконання та забезпечення господарських зобов'язань, застосування санкцій за їх порушення та деякі інші.

Особливості правового регулювання окремих видів господарсько-договірних відносин визначені у розділі VI ГК стосовно договорів поставки, контрактації, енергопостачання, оренди і лізингу, міни (бартеру), збереження на товарному складі, перевезення вантажів, капітального будівництва та деяких інших. Хоч Господарський та Господарський процесуальний кодекси оперують поняттям «господарський договір», однак в цих актах немає визначення господарського договору, як і немає одностайності у визначенні цього поняття в літературі з проблем господарського права [4, с. 107; с. 43–62].

Між тим, Господарський кодекс містить поняття майново-господарських зобов'язань як цивільно-правових зобов'язань, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управлена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку. Майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України (ч. 1 ст. 175 ГК). Серед підстав виникнення господарських зобов'язань ч. 1 ст. 174 ГК називає господарський договір та інші угоди, як передбачені законом, так і угоди, не передбачені законом, але такі, що йому не суперечать.

Оскільки майново-господарські зобов'язання, що виникають з договорів поставки, оренди, перевезення, капітального будівництва тощо, є цивільно-правовими, у законодавстві має забезпечуватись єдність їх правового регулювання. Чим, приміром, можна пояснити, що за одні і ті ж порушення сторонами зобов'язань із договорів будівельного підряду (капітального будівництва) неустойка за статтями 883 і 886 ЦК має штрафний характер (стягується неустойка і відшкодовуються збитки у повному обсязі), а відповідно до ч. 1 ст. 322 ГК – вона має зарахувальний характер (збитки відшкодовуються в сумі, не покритій штрафними санкціями)?

Отже, законодавчим шляхом повинні бути усунені розбіжності та суперечності, що існують у положеннях Цивільного і Господарського кодексів та інших актів законодавства у регулюванні договірних відносин. І пріоритет тут повин-

ен надаватись положенням Цивільного кодексу, які мають для договірних відносин загальний характер.

З плином часу і з врахуванням практики застосування законодавчих актів може виникати потреба в доповненні або зміні деяких їх положень. Безумовно, такі зміни або доповнення мають бути достатньою мірою обґрунтованими.

Цього не скажеш про всі зміни, які вносились до Цивільного кодексу після введення його в дію з 1 січня 2004 р. Прикладом можуть послужити зміни змісту ч. 1 ст. 876 ЦК. За початковою редакцією цієї статті власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт до їх дачі замовникові вважається підрядник. Однак, у зв'язку зі змінами, внесеними у цю статтю згідно із Законом України № 3201-IV від 15 грудня 2005 р., власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт вважається замовник, якщо інше не передбачено договором. Таке законодавче визнання замовника суб'єктом права власності на зведені конструкції або незавершене будівництво є необґрунтованим, оскільки до передачі йому готового об'єкта або результатів інших будівельних робіт вони перебувають у сфері відання і діяльності підрядника, в яку замовник не має права втручатись. Разом з тим, у ст. 95 Загальних умов укладання і виконання договорів підряду в капітальному будівництві, які були прийняті 1 серпня 2005 р., передбачено, що право власності на закінчені роботи (об'єкт будівництва) переходить до замовника з моменту підписання акта передавання-прийняття робіт. Отже, до цього моменту власником залишається підрядник.

У прикінцевих та перехідних положеннях Цивільного і Господарського кодексів на Кабінет Міністрів покладался обов'язок у тримісячний строк підготувати і внести на розгляд Верховної Ради перелік законодавчих актів (їх окремих положень), які можуть бути визнані такими, що втратили чинність, та перелік законодавчих актів, до яких слід внести зміни, у зв'язку з набранням чинності цими кодексами. Крім того, в прикінцевих положеннях ГК (розділ IX) зазначалось, що Кабінет Міністрів має затвердити нормативно-правові акти, передбачені цим кодексом. Однак, до цього часу Урядом не прийняті Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення та поставки виробів народного споживання (ч. 1 ст. 271 ГК), Положення про контрактацію сільськогосподарської продукції (ч. 5 ст. 273 ГК), та деякі інші підзаконні нормативно-правові акти, які мають конкретизувати відповідні положення ЦК і ГК у сфері договірних відносин.

Розходження в цивільному і господарському законодавстві про договори відображається і на

практиці його застосування, зокрема судовій практиці по вирішенню спорів про визнання правочинів (договорів) недійсними та інших спорів щодо виконання і відповідальності за порушення договорів. Як відомо, ще при дії ЦК УРСР 1963 р. Пленум Верховного Суду України прийняв постанову від 28 квітня 1978 р. № 3 «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними», а президія Вищого господарського суду України, зі свого боку, затвердила роз'яснення «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12 березня 1999 р.

Позиції цих судових інстанцій у питаннях тлумачення деяких положень договірної права не завжди співпадали.

Така «традиція», очевидно, продовжуватиметься й при дії двох кодексів – ЦК і ГК. Так, Пленум Верховного Суду України прийняв у першому читанні проект постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», а Вищий господарський суд України готує свої роз'яснення з цього питання. А чи не слід було б, з метою забезпечення єдності судової та іншої правозастосовчої практики у сфері договірних відносин, розробити і прийняти єдиний документ, який узагальнив би практику вирішення договірних спорів загальними та господарськими судами? Така пропозиція висловлювалась науковцями при обговоренні проекту названої постанови Пленуму на засіданні секції цивільного судочинства Науково-консультативної ради при Верховному Суді України.

У розвитку інституту договору і, відповідно, договірної права в сучасних умовах помітна дія різних за характером і нерідко суперечливих тенденцій.

Так, з одного боку, в регулюванні майнових відносин розширяється свобода волевиявлення у визначенні своїх прав та обов'язків як ознака диспозитивного методу регулювання. Відповідно до ч. 3 ст. 6 ЦК сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, крім тих положень, обов'язковість яких для сторін прямо випливає із самого акта законодавства чи його змісту або із суті правовідносин між сторонами. Серед загальних принципів цивільного законодавства (ст. 3 ЦК) названа свобода договору, яка полягає не лише у вільному укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору сторонами (ст. 627 ЦК), але й у свободі вибору форми договору, праві на укладення «нешеюменованих», «змішаних» договорів, можливість встановлювати способи забезпечення договірних зобов'язань, фор-

ми (міри) відповідальності за їх порушення тощо [5, с. 47]. При цьому, звичайно, сторони мають враховувати вимоги ЦК та інших актів законодавства, звичаїв ділового обороту, вимоги розумності, добросовісності та справедливості.

В сучасних наукових дослідженнях, зокрема, підкреслюється, що принцип добросовісності виступає основним критерієм правомірності дій сторін договірної зобов'язання, який проявляється через конкретні загальні та спеціальні склади добросовісної поведінки [6, с. 13].

Підкреслюючи розширення свободи волевиявлення сторін при укладенні договорів у певних сферах економічних відносин, зокрема тих, які в умовах командно-адміністративної системи формувались на основі планових принципів, не можна не відзначити й протилежну тенденцію, яка властива й сучасному договірному праву зарубіжних країн. Йдеться про те, що з метою захисту інтересів слабкої сторони договору та забезпечення збалансованого розвитку майнового обороту запроваджується ряд обмежень дії принципу свободи договору, що проявляються зокрема в інтенсивному розвитку антимонопольного законодавства, законодавства про захист прав споживачів, державному регулюванні ціноутворення, регулювання якості товарів, робіт і послуг тощо.

Важливою тенденцією розвитку цивільного і зокрема договірної права є зближення та взаємопроникнення елементів речових, зобов'язальних та інших правовідносин. Це проявляється насамперед у договорах, спрямованих на перехід права власності від відчужувача до набувача майна (купівля-продаж, поставка, міна, дарування, довічне утримання, рента тощо). Прикладом договірної конструкції, в якій поєднуються речові та зобов'язальні елементи правовідносин, є договір управління майном (глава 70 ЦК). Відносини між установником управління та управителем майна за цим договором мають зобов'язальний характер. Але управитель, якщо це визначено договором, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном, хоч до цього й не переходить право власності на це майно (ч. 5 ст. 1033 ЦК). Отже, крім зобов'язальних прав та обов'язків управителя перед установником управління, управитель може бути наділений і речовими правами як довірчий власник у відносинах як з установником управління, так й іншими особами.

Договір може породжувати правовідносини у сфері використання об'єктів інтелектуальної власності (наприклад, ліцензійний договір); на підставі заповітницького договору випливають су-

б'єкти корпоративних відносин (повні та командитні товариства); злиття або приєднання акціонерних товариств теж відбувається на основі договору (ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства») тощо.

Отже, поглиблення та ускладнення економічних зв'язків у внутрішньому та зовнішньому обороті призводять до трансформації системи договорів, появи нових договірних форм, зокрема у сферах надання послуг, обробки інформації, міжнародної науково-технічної кооперації тощо. Договірні відносини все частіше набувають комплексний та довготривалий характер (договори оренди підприємств як цілих майнових комплексів, лізингу, факторингу тощо).

Важливим напрямом розвитку договірного законодавства України є його адаптація до стандартів Європейського Союзу. Економічні інтеграційні процеси потребують відповідної правової інтеграції, зокрема, поступового наближення правового забезпечення майнових відносин товарного характеру в Україні до умов внутрішнього ринку ЄС, до правових засад і принципів, що діють на цьому ринку, з метою досягнення сполучності з нормами права ЄС та країн-членів, а згодом гармонізації, а також уніфікації в деяких галузях [7, с. 5]. Це стосується насамперед договірного права.

Як відомо, Законом України від 18 березня 2004 року було затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до

законодавства Європейського Союзу [8]. Однак за 5 років, що минули з часу прийняття цієї програми, мало що змінилось у цивільному законодавстві України. На цьому шляху має бути проведена велика робота по усуненню дублювання та розбіжностей у сфері договірного права, по оновленню масиву підзаконних нормативно-правових актів, а також договірної та судової практики щодо застосування цивільного і господарського законодавства.

Література

1. *Відомості* Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
2. *Відомості* Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 40-44. Ст. 356.
3. *Відомості* Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 18-22. Ст. 144.
4. *Беляєвич О. А.* Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): Моногр. / О. А. Беляєвич. – К., 2006.; *Мілаш В. С.* Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов: Монографія. – Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук П. М., 2007.
5. *Луць А. В.* Свобода договору в цивільному праві України: навч. пос. / А. В. Луць. – К.: Школа, 2004. – 47 с.
6. *Павленко Д. Г.* Принципи добросовісності в договірних зобов'язаннях: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. Г. Павленко. – К.: 2009. – 13 с.
7. *Вишняков О. К.* Апроксимація правового забезпечення цивільних майнових відносин в Україні до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу: дис. ... д-ра юрид. наук / О. К. Вишняков. – Одеса, 2008.
8. *Відомості* Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 29. Ст. 367.

В. В. Луць

Договорное право Украины: современное состояние и тенденции развития.

Статья посвящена исследованию развития института договора и тенденциям развития гражданского и в частности договорного законодательства. В ней проанализированы положения Гражданского и Хозяйственного кодексов и других актов законодательства Украины в регулировании договорных отношений.

V. V. Luts

Contractual law of Ukraine: present state and the development trends.

This article is devoted to the research of contract institute development and trends of civil and contract legislation development. An author analyses the provisions of the Civil and Economic Codes and other legislative acts of Ukraine in the process of contractual relations regulation.